

ISTORIE

GAIDZ MINASSIAN
VISUL SPULBERAT
AL ARMENILOR
1915

HUMANITAS

GAIDZ MINASSIAN

VISUL SPULBERAT

AL ARMENILOR

1915

Traducere din franceză de
ELENA BULAI

HUMANITAS
BUCUREȘTI

<i>Glosar</i>	11
<i>Cuvânt înainte</i>	13
I. „S-a auzit o voce din munții Erzurum“ (1856–1889)	19
II. „Și să ducem înainte sfânta cauză a libertății“... (1890–1892)	61
III. Roata păcii (1892–1905)	98
IV. Strategiile pentru alianțe	120
V. „Salvarea armenilor nu se obține decât cu armele“ (1892–1905)	170
VI. Un congres între trei revoluții (1905–1912)	233
VII. Când răpăitul tobelor ce anunță războiul acoperă vocile din Yeghern (1912–1915)	301
Epilog: Christapor a murit, trăiască Christapor?	338
<i>Bibliografie</i>	355
<i>Mulțumiri</i>	371

I. „S-a auzit o voce din munții Erzurum“

(1856–1889)

CÂND, ÎN ZORII ANILOR 1860, Arabo¹, Arșag Vramian², Agnuni³ și Hovsep Arghutian⁴ se trezesc în lumea imperiilor – otoman pentru primii doi, rus pentru ceilalți doi –, toți patru, care nu se cunoșteau încă, sunt departe de a-și imagina că acest secol al XIX-lea, care începuse aducând speranța națiunilor în progres, se va sfârși în decadență și haos. La acea dată, Europa iese dintr-un nou război între Imperiul Rus și Imperiul Otoman, cei doi uriași rivali care se înfruntă de secole sub privirea lacomă a puterilor europene, a căror unică ambiție este să-și mărească influența. De-a lungul anilor care au urmat după Războiul din Crimeea, în 1856, Arabo, Vramian, Agnuni și Arghutian vor asista la schimbarea respectivelor lor imperii, la deschiderea lor treptată în fața reformelor liberale și democratice, indispensabile pentru asigurarea supraviețuirii lor.

Martori ai unei Europe în plină fierbere după Revoluția Franceză din 1789 și Primăvara Popoarelor din 1848, acești tineri armeni știu că, pentru a-și salva regimul, țării și sultanii trebuie să-și regândească organizarea statelor și să inoveze prin metode noi, rupând-o cu modelele tehnocrate pe cale să-și dea duhul, neputincioase în fața provocărilor modernității. În această stare de spirit, sultanul Abdul Medjid I (1823–1861)

1. Arakel Stepanos Mechitarian, alias „Arabo“ (1863–1893).

2. Onnik Terstakian, alias „Arșag Vramian“ (1871–1915).

3. Haceatur Malumian, alias „Agnuni“ (1863–1915).

4. Hovsep Arghutian, alias „Ișhan“, sau „Dașo“, sau „Yervant“ (1863–1925).

promulgă, în 1856, *hatihumaium*, instituind egalitatea între toți supușii Imperiului, cu câțiva ani înainte ca țarul Alexandru II (1818–1881) să abolească sclavia în întreaga Rusie, în 1861. O nouă eră pare să se deschidă la Constantinopol, ca și la Sankt-Petersburg, pentru toate popoarele pe care le adăpostesc...

În zorii schimbării

AGNUNI ȘI HOVSEP ARGHUTIAN sunt amândoi armeni proveniți din Rusia ortodoxă, care s-a autoproclamat putere protectoare a tuturor creștinilor din Imperiul Otoman, un fel de a justifica superioritatea sa față de Constantinopol și dreptul ei de ingerință în afacerile interne ale acestuia. Armeni și ei, Arabo și Vramian sunt supuși creștini pe pământ otoman. Imperiul Otoman este considerat atunci „bolnavul Europei“ și sultanii contează pe sprijinul puterilor occidentale, în special Anglia, pentru a zăgăzui poftele rușilor. După modelul altor naționalități luate ostatice în acest război diplomatico-militar, acești tineri armeni se avântă în deschiderea spre reforme pentru a se adapta vremurilor noi, dornici să contribuie la transformarea imperiilor în state egalitare. Intră cu ușurință într-o lume în care spiritul Luminilor a câștigat încetul cu încetul elitele din strâmtorile Bosforului, dar și pe cele din Delta Nevei sau de la Tbilisi, în valea râului Kura, vicecapitala imperiului Romanovilor.

Arabo, Vramian, Agnuni și Arghutian au crescut pătrunși de noile idei despre națiune, rațiune, știință și dezvoltarea individului, care sunt opusul ordinii stabilite și al tradițiilor populare. Proveniți dintr-o veche civilizație creștină care a fost divizată între diferitele imperii din Orient, acești tineri vor urma mișcarea de ansamblu, fiecare în felul său. Nu se îndoiesc nici o clipă că, prin cultura sa trimilenară, poporul lor poate să participe la aceasta și, de ce nu, să se afle în fruntea progresului din sânul acelor despotisme luminate. Știu totodată că patru secole de rivalități imperiale – persano-otomane, ruso-

Respect pentru oameni și cărți

persane, ruso-otomane – au lăsat urme adânci în psihologia armenilor, deseori prinși ca-n menghină în luptele pentru hegemonie: ca să se protejeze mai bine, ei au dezvoltat puternic supunerea, codul onoarei, respectul față de tradiție... Sunt gata, dacă trebuie, să emigreze pentru a duce o viață mai bună. Își amintesc și că strămoșii lor au încercat uneori să exploateze tensiunile între imperii, unelbind, cu sprijinul în primul rând al Rusiei, tentative de insurecție contra puterilor musulmane. Cei patru tineri cunosc cuvânt cu cuvânt epopeile lui David din Sasun împotriva arabilor, din Evul Mediu, și cele care circulă din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, ale lui Israel Ori (1658–1711), Hovsep Emin (1726–1809), David Bek († 1726) și alți *melik*, prinți din Karabah, care, cu binecuvântarea catolicosului din Ecimiadzin din acea epocă, au întruchipat primele mișcări de eliberare ale Armeniei. Astfel că, dacă Istoria i-a despărțit, otomanii Arabo și Vramian și rușii Agnuni și Arghutian aparțin totuși aceleiași generații, o generație extrem de conștientă că nici o armată imperială nu a reușit vreodată să stingă setea de revoltă care dormitează în acest popor cucerit din secolul al XIV-lea.

În Europa imperială a secolului al XIX-lea, poporul armean reprezintă cam 4 milioane de suflete repartizate prioritar în Imperiul Otoman, apoi în Imperiul Rus, și în număr mai mic în Imperiul Persan. Moștenitori ai lumii aflate în zorii unei mari schimbări, Arabo, Vramian, Agnuni și Arghutian vor fi martori, apoi actori, în transformarea modernă a Armeniei. În afara acestei amprente politice, cei patru tineri întruchipează, ca și poporul lor, alte linii de forță. Trebuie mai întâi să facem o deosebire de ordin istoric între armenii rămași în *Yerkir* și armenii din străinătate, așezați mai ales în Europa și India. Dacă primii trăiesc în ritmul alegerilor de ordin politic ale suveranilor lor, a doua categorie s-a familiarizat rapid cu ideile noi care au cucerit societățile lor adoptive. În Europa, congregația catolică a lui Mechitar din Sebastia (Mechitar Sebastiași) (1676–1749) – cunoscută mai târziu sub numele de mechitariști, înființată în insula Sfântul Lazar, lângă Veneția, de la începutul secolului al XVIII-lea – a impulsionat deșteptarea națională,

insistând pe rolul educării maselor și necesitatea deschiderii discursului autorităților religioase armene. În India, colonia armenescă din Madras, originară mai ales din Persia, a dat semnalul deșteptării politice cu publicarea, în 1773, a proiectului de Constituție armenescă a filozofului Șahamir Șahamirian (1723–1797), considerat unul dintre primele texte constituționale din lume, care a fost urmat, în 1794, de lansarea primului ziar în limba armeană, *Azdarar*. În ciuda perioadei care le separă, aceste două focare culturale exercită o puternică influență asupra armenilor rămași în țară, oscilând între atracție și repulsie față de ideile noi.

Există însă și o dilemă de ordin geografic între Arabo și Vramian, amândoi armeni otomani, și Agnuni și Arghutian, născuți în Caucaz. Primii aparțin unei istorii armenesti de sub dominația unui regim islamic otoman, începând cu mijlocul secolului al XV-lea. Dinastia Osmanliilor a instaurat un sistem centralizat, nedrept și birocratic, în care supușii armeni fac parte dintr-o comunitate extrateritorială, sau *milet*, care se bucură de o autonomie religioasă, reprezentată de Patriarhia de la Constantinopol, considerată a fi singura autoritate recunoscută de puterile otomane. În ce-i privește pe caucazienii Agnuni și Arghutian, ei se află sub administrația unei puteri slave, creștin-ortodoxă, centralizată și șovină, care preconizează asimilarea culturilor minoritare în beneficiul civilizației ruse, a cărei misiune este de a cuceri tot mai multe teritorii, în special spre mările calde, pentru a lărgi influența Rusiei eterne. Armenii din Rusia se supun statutului Polojeniei, prin edictul din 1836, conform căruia puterea imperială autorizează Ecimiadinul, singura autoritate armeană recunoscută, să înființeze școli primare religioase.

În ciuda supremației acestui Sfânt Scaun față de celelalte centre religioase armene din Constantinopol, din Sis și din Ierusalim – ultimele două datând din Evul Mediu –, societățile armenesti din cele două imperii nu mai sunt în contact. Arabo, Vramian, Agnuni și Arghutian au, firește, același Dumnezeu, aceiași regi antici și medievali, același model patriarhal al familiei; ei împărtășesc amintirea unui teritoriu istoric unic,

dar se supun unor culturi politice diferite și vorbesc dialecte diferite ale limbii armenesti: dialectul occidental, pentru Arabo și Vramian, și dialectul oriental, pentru Agnuni și Arghutian. Așa încât, atunci când modernitatea bate la poarta imperiilor, armenii o percep în mod diferit, după cum se găsesc de o parte sau de alta a frontierei. În Turcia, elitele armenesti își întorc fața spre Anglia, cu spiritul ei comercial, și Franța, cu Luminile ei. Se pătrund de conceptul politic francez de Națiune, înțeleasă ca o comunitate a cetățenilor. În Rusia, armenii sunt mai curând inspirați de Germania și de conceptul ei cultural de Națiune, văzută ca o comunitate etnică, lingvistică și religioasă.

Primele stagii ale studenților armeni în universitățile din Europa Occidentală amplifică aceste diferențe culturale, al căror impact va fi determinant pentru viitorul politic al Armeniei. Armenii din Rusia evoluează într-un stat asimilator, dar creștin, care asigură securitatea fizică a naționalităților, tratate a priori cu echitate de către administrația centrală. Datorită acestui fapt, ei au un sentiment de superioritate față de armenii din Turcia, a căror securitate fizică este deseori amenințată de musulmani și de raidurile triburilor kurde, mai mult sau mai puțin manipulate de puterea imperială.

Dhimmii sultanului

ALTĂ DILEMĂ, DE ASTĂ DATĂ DE ORDIN SOCIOLOGIC, raportul oraș-sat îi desparte pe armenii din interiorul fiecărui imperiu. În secolul al XIX-lea, armenii otomani se află încă pe pământurile lor istorice, care au fost împărțite în mai multe vilaiete divizate în sangeacuri și în apropiere de frontierele critice cu Rusia și Iranul. Amintindu-și de victoria militară rusă de la Erzurum și Kars, din 1829, autoritățile otomane se tem de vecinătatea culturală intercreștină și-și dublează eforturile pentru ca armenii să nu fie niciodată majoritari aici din punct de vedere demografic, în ciuda câtorva excepții în vilaietele Van și Bitlis, din care se trage Arabo. După un plan bine pus la punct de ani de zile, Sublima Poartă întărește

în Anatolia Orientală prezența componentelor turce, kurde și de alte etnii musulmane (cerchezi), instalate în grabă după pierderea de teritorii otomane din Europa și de jur împrejurul Mării Negre.

Împrăștiați pe teritoriul imperiului, armenii sunt de altfel supuși statutului de *dhimmi*, adică de protejat al sultanului. În realitate, este vorba de o categorie rezervată supușilor de mâna a doua, situați la marginea societății, căci nu au aceleași drepturi ca musulmanii. Statutul de *dhimmi* le interzice, de exemplu, să aibă un cal, să poarte arme și să-i dea în judecată pe musulmani. Aceasta este lumea în care a crescut Arabo în Sasun. În această regiune istorică, precum și în celelalte provincii ale imperiului, armenii sunt 95% țărani, trăind în condiții mizerabile și copleșiți de impozite (*gizie* sau capitație). Sedentari, acești cultivatori sunt la bunul-plac al proprietarilor funciari (*aga*) și al triburilor de crescători kurzi, adepți ai raziilor făcute fără să fie pedepsite, ba chiar cu complicitatea puterilor locale. Totul pare încremenit în acest spațiu deosebit al imperiului, ca și cum timpul s-ar fi oprit deodată în secolul al XV-lea. Supunerea este profund înrădăcinată în mentalitatea rurală. Și nimic nu poate schimba raportul dominator–dominat, în ciuda eforturilor Bisericii de a fonda școli și de a aduce puțină relaxare unei populații lăsate de izbeliște, care, prin aceasta, împărtășește soarta țăranilor turci și kurzi, chiar dacă fiecare comunitate trăiește separat în satele și capitalele din provincii.

Lumea armenilor din Constantinopol, acolo unde s-a născut și a crescut Vramian, prezintă un tablou cu totul diferit. În capitala otomană, unde în anii 1880 sunt în număr de 150 000, adică 17% din populație, armenii sunt perfect integrați în societate și organizați într-o ierarhie socială foarte închisă. În vârful piramidei comunității se află clasa așa-numiților *amira*, un fel de nobilime de stat care dă diplomației, funcționarii, bancherii și arhitecții Sublimei Porți. Apropiate Patriarhiei din Constantinopol, mari familii armenesti – Dadian, Balian, Ayvazian etc. – lucrează în slujba statului imperial și a sultanului. Influența lor stârnește gelozia în cercurile apropiate

sultanului, dar acestea nu pot avea o reglare de conturi fără dezlegarea suveranului-calif.

În mijlocul corpului social armean se găsesc corporațiile, sau *esnafi*, de meșteșugari, comercianți și negustori care au devenit cu timpul tot mai puternice – familia Vramian se trage din aceștia. Ele ar dori să aibă un profit din reformele liberale, adică din *hاتیșریف* (carta imperială) a lui Gul-Hane (1839) și *hatihumaium*. Aceste corporații care respectă cuvânt cu cuvânt noile legi de egalitate între toți supușii imperiului cer aplicarea lor fără întârziere, începând cu organizarea comunitară dată exclusiv pe mâna oligarhilor *amira*. De aici conflictul firesc între susținătorii tradiției și cei ai modernizării. Astfel, până la mișcarea revoluționară din anii 1870, tot ce înseamnă criză traversată de societatea armeană din Constantinopol este rodul tensiunilor sociale dintre nobilime și corporații (*amira* și *esnafi*), sau în jurul funcționării comunitare: gestionarea Patriarhiei, a școlilor, a spitalelor. În 1848, îndrăzneala *esnafilor* moderni merge până la susținerea mai multor scriitori proveniți din marile familii, ca Krikor Odian (1834–1887), Nigoghos Balian (1826–1858), Garabed Utugian (1823–1904) și Nahabed Rusinian (1819–1876), care sunt autorii unui proiect de modernizare a *miletului* armean, trimis Patriarhiei. Inspirată de ideile democratice europene, propunerea este respinsă de călugării susținuți de *amira*, care se tem atât pentru privilegiile lor, cât și pentru legitimitatea lor pe lângă sultan. Puterea otomană contează într-adevăr pe aceștia pentru asigurarea stabilității în comunitatea armeană, considerată „*miletul* cel mai fidel sultanului“, chiar dacă autoritățile au înțeles că semnele de agitație din sânul burgheziei creștine sunt un ecou al revoltei popoarelor din Balcani și din Egipt.

La baza ierarhiei, comunitatea armeană din Constantinopol numără zeci de mii de muncitori veniți de la țară și ajunși în cetatea imperială pentru a avea o viață mai bună (*panduht*). Nepotrivirile sociale sunt așa de mari între *amira* și *esnafi*, încât ei sunt gata să accepte orice funcție în oraș, mai ales de hamali, apari, servitori. Excluși din societate, ei simbolizează exodul rural și au nostalgia *Yerkirului*: se vor alătura

Respect pentru cu ușurință mișcării revoluționare. Prăpastia socială dintre Vramian-orășeanul și Arabo-țăranul sare în ochi; Biserica armeană, conștientă de aceste disparități, își înmulțește demersurile pentru a dezamorsa tensiunile, fără să pună vreodată sistemul sub semnul întrebării, asigurând doar educarea poporului din vilaiete, pentru a-și menține prestigiul în fața unei comunități în plină fierbere, încă din perioada reformelor (*Tanzimat*).

Credincioși țarului

ÎN RUSIA, AGNUNI ȘI ARGHUTIAN aparțin unei societăți armenesti răspândite în partea caucaziană a imperiului. Considerând puterea slavă ca forță eliberatoare de când le-a permis să restabilească contactul cu civilizația europeană, armenii sunt de acord cu dinamica expansionistă a rușilor, a fortiori când aceștia atacă Turcia. Ei vor să vadă în aceasta speranța într-o apropiată eliberare a Armeniei și nu le vine greu să se integreze în cultura rusă. Ocupă posturi-cheie în ierarhia imperială și au dat mai mulți generali armatei țarului când aceasta i-a înfruntat pe otomani în 1828–1829 și în 1853–1856. Dar puterea imperială este vicleană și devine și mai cinică, recompunându-și mereu harta administrativă în funcție de interesele sale, evitând cu orice preț formarea unor entități etnice omogene; ea caută să limiteze riscurile unei autonomii armenesti, premise ale separatismului. Ca și celelalte naționalități, armenii nu sunt favorizați de guvernul central, chiar dacă rușii știu că această minoritate face parte dintre cei mai credincioși supuși ai țarului în Transcaucazia multiethnică, frământată și cu frontierele permissive și nesigure.

Încurajați de tratatele de la Gulistan (1813), de la Turkmenceai (1828) și de la Adrianopol (1829), care pun capăt prezenței iraniene în Caucaz, armenii rămân totuși împrăștiați în mai multe provincii (*oblasti*), în special în Tbilisi, Baku, Kars, Erevan și Elizabetpol. În secolul al XIX-lea, orașele Tbilisi și Baku concentrează importante colectivități armenesti; primul,

cel în care foarte tânărul Agnuni se stabilește cu familia sa, este capitala administrativă, comercială și intelectuală a Caucazului. Al doilea, care este cel mai important oraș industrial din regiune, este pe cale să devină primul centru de producere a petrolului din lume. La acea epocă, Erevan, Alexandropol și Nahicevan sunt niște târguri armenesti mixte, tătarii fiind la fel de bine reprezentați ca și componenta armeană. În alte părți, în Zanghezur, Karabah și Lori, de unde este originar Arghutian, armenii, care sunt în cea mai mare parte a lor meșteșugari, țărani și comercianți, sunt majoritari și relațiile lor cu etniile musulmane sunt, când nu au loc tulburări naționale, mai curând echilibrate și cu respect față de diferențele culturale.

Ultimul clivaj dintre armeni este de ordin cultural. Cei patru tineri armeni se situează în două tabere opuse care se intersectează: pe de o parte, partizanii tradiției, Arabo și Arghutian, și de cealaltă, cei ai modernității, Vramian și Agnuni. Veritabil „stat în stat“, Biserica armeană este păstrătoarea tradiției și se bizuie pe o rețea de biserici, de mănăstiri și de școli aflate sub jurisdicția sa pentru a-și întări autoritatea, în timp ce spiritele seculare îi contestă puterea și discursul, după părerea lor rupte de realitățile în care trăiește poporul. Biserica traversează secolul reformelor, preocupată să-și păstreze prestigiul, înalții săi demnitari gândindu-se în primul rând la rangul și privilegiile lor. În ciuda popularității unor ecleziaști ca Măgârdici Hrimian (1820–1907), alias Hrimian Hairik (literal – „părintele Hrimian“), originar din Van, unde publică periodicul *Artsvi Vaspurakan* (*Vulturul din Vaspurakan*), din 1855, Biserica este viu contestată și nu poate împiedica dezvoltarea comunităților catolică (creată în 1831) și protestantă (creată în 1850) în afara jurisdicției sale. Oficializarea acestor confesiuni creștine în sistemul imperial dovedește criza din credința tradițională armeană. *Miletele* catolic și protestant întru-chipează modernitatea și se bucură de susținerea rețelelor de misionari occidentali în vogă în Imperiul Otoman de la deschiderea lui prin reforme.

Conștient de miza politică și religioasă, Hrimian Hairik își îndeamnă confrății să se apropie de popor și să-l susțină în

lupta împotriva mizeriei – pe scurt, să-și reia misiunea de protectori ai săracilor și călăuză a națiunii. Apropiat de adevăratul popor, el se duce ca preot la mănăstirea Surp-Garabed (Sfântul Garabet), lângă Muș, în vilaietul Bitlis, și devine întruparea *Yerkirului*, nu fără să-și asume riscuri mari și deseori împotriva propriilor confrăți conservatori. Prezența lui Hrimian Hairik în vilaiete marchează o cotitură în țărănime, care vede în el purtătorul de cuvânt al sărăcimii, vocea celor deposedați pe lângă patriarhie, deci pe lângă sultan.

După modelul altor tineri din generația sa, Arabo a crescut cu chemările la revoltă ale lui Hrimian Hairik în minte. Educat, ca și colegii săi de clasă, în școli religioase, Arabo a urmat seminarul din Mănăstirea Apostolilor din Muș. Din această educație, el va păstra simțul dreptății și dragostea de pământ. În Caucaz, autoritatea Bisericii este mai puțin supusă contestărilor. Într-adevăr, acolo, de la abolirea sclaviei, un curent de idei tipic rusesc, fondat pe cultul pământului, apărarea țărânimii și a credinței creștine, a țâșnit în peisajul politic și social, dar îndulcește criticile la adresa autorităților religioase. Este populismul. Tineretul rus din Caucaz, armean sau nu, se lasă cucerit de aceste noi teze concretizate prin organizația Pământ și Libertate (*Zemlia i Volia*), creată în anii 1860, ce are misiunea de a educa masele țărănești și de a acționa clandestin împotriva țarismului.

Provenit dintr-o familie modestă, tânărul Arghutian, originar din satul Sanah din Lori, este și el educat de către preoți, dar fără cea mai mică legătură cu problema națională; mintea sa oscilează între dragostea față de credința creștină și acțiunea subversivă împotriva despotismului țarului. Născut în Persia, tânărul romancier Hagop Melik-Hagopian, sau „Raffi” (1835–1888), întruchipează această sinteză între cele două culturi tradiționale. Credința creștină și emanciparea socială sunt pentru Raffi două dinamici supuse iubirii față de pământul armenesc. În timpul unei călătorii inițiatice în Armenia turcească, care-l conduce, prin vâltoarea anilor 1860, la mănăstirile Varag, Aghtamar și Sfântul Garabet, a descoperit armenii din *Yerkir* și mărturisește că este fascinat de lucrul efectuat de

Hrimian Hairik, cu care face cunoștință. Dar Raffi încă nu este cel mai mare scriitor armean din perioada contemporană. La acea epocă, el lucrează pentru ziarul *Hiusisapail* (*Aurora boreală*), fondat în 1858 la Moscova de către Stepanos Nazarianț (1812–1879) și Mikael Nalbandian (1829–1866). Sub conducerea lui Raffi, creștinismul combativ și populismul social câștigă încetul cu încetul mințile tinerelor generații.

În centrele urbane precum Constantinopol, Tbilisi și Baku, avântul ideilor se întemeiază pe științele sociale și pe literatură, schițând imaginea unui liberalism încă vag, amestecat cu un ideal de justiție socială încă nedefinit. La Tbilisi, unde se stabilește familia bogată a tânărului Agnuni, mișună aceste noi idei. Centru nervos al Caucazului, Tbilisi este locul de confruntare în dezbaterea politică între tradiție și modernitate. Biserica este cea care păgubește prima, fiindcă e contestată sub impulsul dat de tânărul scriitor Haceatur Abovian (1809–1848). Romanul său *Rănila Armeniei*, publicat în 1841 în limbă vernaculară, a stârnit mânia clerului, care face totul ca să-i întârzie publicarea.

Acest părinte al modernității, care moare accidental în 1848, va lăsa celor doi discipoli ai săi grija de a fi promotorii înnoirii identității naționale și ai progresului. Originar din Nor Nahicevan, Mikael Nalbandian s-a format la Moscova, înainte de a pleca în India, apoi în Anglia, unde se învâрте în jurul teoreticienilor Bakunin și Herzen. Revoluționar și internaționalist, Nalbandian predică ateismul și un socialism utopic și extrateritorial. În ce-l privește pe al doilea, născut la Moscova, Krikor Ardžruni (1845–1892) frecventează diferite școli și universități din Europa: după Tbilisi, Moscova și Sankt-Petersburg, el studiază, rând pe rând, la Heidelberg, Zürich, Geneva, Viena și Veneția, unde își perfecționează limba armeană pe lângă mechtariști. Pătruns complet de spiritul reformelor, Ardžruni apără integrarea armenilor în Europa democrată și liberală, în numele unei civilizații comune; el se bazează pe bogata cultură armenescă și pe Rusia, singura putere de inspirație occidentală din regiune, pentru a reconstrui națiunea armeană într-un cadru strict legal. Apropiat al burgheziei

naționale în formare din marile orașe ale imperiilor, Ardžruni cheamă la o revoluție culturală prin integrarea armenilor în spațiul european, sprijinindu-se pe investițiile cercurilor economice și pe difuzarea literaturii armenice în plină reînnoire în Caucaz și la Constantinopol. Sărăcia care domină de secole în *Yerkir* îi inspiră pe scriitorii dintr-o nouă generație, îngroziți de tabloul social deplorabil al comunității rurale armenesti.

1863, cotitura

DUPĂ MODELUL UNORA CA ABOVIAN, Raffi sau Nalbandian, tinerele elite urbane, situate de fiecare parte a frontierei, preiau tema condiției țăranilor și fac din aceasta un subiect de predilecție, denunțând inegalitățile sociale, arbitrarul din Imperiul Otoman și egoismul – dacă nu chiar complicitatea – celor numiți *amira* în politica imperială. Majoritatea autorilor fac să cadă în derizoriu aroganța bogatelor familii armenesti, indiferente față de soarta țăranilor, dar sunt atenți să nu fie respinși de cenzură sau să riște să fie exilați. Ei sunt preocupați de exodul rural, de emigrarea armenilor din țară și de întârzierile în propagarea cunoașterii, începând cu folosirea limbii armenesti. La Constantinopol, dr. Nahabed Rusinian publică, în 1853, cartea *A vorbi corect*, ce deschide calea difuzării limbii vorbite de popor, *așharabar*, în lumea literară armeană. La Sankt-Petersburg, Rafael Patkanian (1830–1892) este autorul mai multor pamflete, în 1860, în care exaltă patriotismul și deșteptarea culturală.

Pentru Arabo, Agnuni și Arghutian, anul 1863 nu marchează doar data nașterii lor. Acest an nou constituie o etapă decisivă în dezvoltarea politică armeană. Consecințele Războiului Crimeii au împins Sublima Poartă să instaleze cerchezi în mai multe regiuni din imperiu, printre care Zeitun, Van și Erzurum. În grabă, dar nu fără un anumit calcul, autoritățile centrale cer confiscarea pământurilor ce aparțin unor *melik* armeni din Zeitun. Aceștia din urmă, dorindu-și autonomia, resping ordinul și obțin intervenția lui Napoleon III pe lângă

sultan, în numele regimului capitulațiilor care leagă Imperiul Otoman de Franța de la începutul secolului al XVI-lea. La fața locului, armenii risipesc trupele otomane, după o luptă totuși inegală.

Succesul popular din Zeitun le dă aripi compatrioților din Van și din Erzurum care, la rândul lor, se răzvrătesc împotriva puterii centrale. La Van, în 1863, într-un avânt excepțional de solidaritate, țăranii armeni și kurzi se coalizează împotriva trupelor turcești și reușesc să-i facă să dea înapoi pe proprietarii funciari susținuți de administrația locală în intenția lor de a impune noi taxe pentru a facilita instalarea musulmanilor în Caucaz. La Erzurum, tot în același an, ca urmare a raidurilor neîncetate și a actelor ilegale săvârșite de triburile kurde, armenii se ridică împotriva agresorului. Ei trimit o delegație la Constantinopol și amenință că vor emigra masiv în Rusia dacă marele vizir, Fuad Pașa, nu va pune capăt acestor abuzuri. Mâniat, acesta din urmă le răspunde imediat și îi invită să părăsească țara dacă nu sunt mulțumiți. O replică ce se întoarce de fapt împotriva lui, pentru că puterea otomană își dovedește prin aceasta neputința de a instaura ordinea în imperiu.

Dincolo de aceste eșecuri suferite de autorități, răscoalele în lanț și deznodământul lor dau primele impulsuri viitoarei mișcări revoluționare armenice, care va căuta, rând pe rând, intervenția puterilor europene pentru a face presiuni asupra Sublimei Porți, o alianță cu kurzii împotriva regimului turc și apropierea de Rusia, ca o legătură de solidaritate. Ivide în cele două extremități ale Imperiului Otoman, aceste răscoale marchează și debutul unei clare apropieri între tinerele elite armenice din Constantinopol și cele din Tbilisi, care văd în eroismul țăranilor armeni din Zeitun, Van și Erzurum mugurii deșteptării naționale la care îndeamnă prin cuvintele lor de ani de zile. În ochii lor, efervescența națională nu mai este doar o idee formulată prin niște pamflete și câteva romane, de acum înainte este o realitate socială care-și găsește un nou avânt, în 1863, în adoptarea unui nou Regulament intern, un fel de „Constituție națională“ a armenilor din Imperiul Otoman.